CZU: 81’36
https://doi.org/10.52505/lecturi.2025.07.05

PERSPECTIVE WITTGENSTEINIENE ASUPRA CONCEPTULUI DE GRAMATICĂ

Alexandru COSMESCU
Institutul de Filologie Română „Bogdan Petriceicu-Hasdeu” al USM
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7288-3998

Rezumat. *Articolul analizează sensul pe care Ludwig Wittgenstein îl atribuie conceptului de „gramatică” în filosofia sa târzie, apropiat și în același timp distinct de înțelesurile obișnuite din lingvistică sau filologie. Gramatica, în accepția sa, este atât demersul de descriere a folosirii și regulilor de folosire a cuvintelor și enunțurilor, cât și aceste reguli înseși. Gramatica devine astfel sistemul de reguli ce fac posibil sensul, având un caracter intersubiectiv, implicit și non-teoretic. Remarcile sau propozițiile gramaticale (spre deosebire de cele empirice) nu transmit informații noi, ci clarifică ceea ce este deja operant în uzajul comun. Prin exemple concrete – precum analiza propoziției „sunt aici” – se arată cum scoaterea enunțurilor din contextul lor de utilizare duce la confuzii filosofice. Din această perspectivă, gramatica în sensul wittgensteinian nu propune o teorie a limbajului, ci o formă de reamintire menită să restabilească claritatea în fața fascinației produse de formele noastre de exprimare.*

Cuvinte-cheie: *Wittgenstein, gramatică, propoziție gramaticală, propoziție empirică, uz.*

Wittgensteinian Perspectives on the Concept of Grammar

Abstract. *This paper examines the meaning Ludwig Wittgenstein assigns to the concept of “grammar” in his late philosophy, a notion both close to and distinct from its common usage in linguistics or philology. Grammar, in his view, refers both to the project of describing the use and rules of language, and to the rules themselves. As such, grammar is the system of rules that makes meaning possible, and it is intersubjective, implicit, and non-theoretical in nature. Grammatical remarks or propositions–unlike empirical ones – do not convey new information, but clarify what is already operative in ordinary language use. Through concrete examples – such as the analysis of the proposition “I am here” – this paper shows how removing utterances from their context of use leads to philosophical confusion. From this perspective, Wittgensteinian grammar does not propose*

a theory of language, *but a form of recollection aimed at restoring clarity in the face of the fascination exerted by our ways of speaking.*
Keywords: *Wittgenstein*, *grammar*, *grammatical proposition*, *empirical proposition*, *use.*

Poate părea surprinzător că filosoful austriac stabilit în Marea Britanie Ludwig Wittgenstein, începând cu ceea ce se consideră turnura fundamentală a gândirii sale după singura lucrare publicată în timpul vieții, *Tractatus Logico-Philosophicus*, a decis să-și numească tipul de filosofare pe care îl practică „gramatică". Wittgenstein vorbește în mod repetat despre „observații gramaticale", „remarci gramaticale", „propoziții gramaticale", „propoziții despre gramatică", „cercetare gramaticală" în notițele și prelegerile sale începând cu anii 1930 și până la sfârșitul vieții. Merită remarcat aici că, până la publicarea postumă a *Cercetărilor filosofice* (1953), ideile lui Wittgenstein au circulat informal, fie sub formă de samizdat, fie prin expunerea directă la ele în cadrul cursurilor și conversațiilor. Unul dintre manuscrisele timpurii (definitivat în 1933) în care Wittgenstein prezenta o variantă revizuită a perspectivei sale filosofice poartă chiar titlul *Gramatică filosofică.*

Felul în care Wittgenstein folosea cuvântul „gramatică" a stârnit, de la bun început, nedumerirea mai multor parteneri de conversație. Unul dintre ei, vechiul său cunoscut și prieten G.E. Moore, participant la seminarele lui Wittgenstein în anii 1930, a considerat că este necesară o clarificare și, în 1932, a prezentat în seminarul lui Wittgenstein, pentru discuție, o lucrare pe care o descrie, cu peste 20 de ani mai târziu, în următorii termeni: „Am scris pentru el o scurtă comunicare în care spuneam că nu înțeleg cum folosește expresia «regulă a gramaticii» și am prezentat motivele din care credeam că nu o folosea în sensul obișnuit; cu toate că și-a exprimat aprobarea în raport cu lucrarea mea, a insistat atunci că folosea expresia tocmai în sensul ei obișnuit" (Stern, 2018, p. 30).

Această nedumerire pare cu atât mai justificată, cu cât Wittgenstein atribuie gramaticii un rol central în demersul său filosofic, ajungând chiar să spună, în concluzia altui manuscris, *Caietul albastru*, „De fapt se poate spune că ceea ce ne-a interesat în aceste cercetări a fost gramatica acelor cuvinte care descriu ceea ce numim «activități mentale»: a vedea, a auzi, a simți etc." (Wittgenstein, 2013, p. 132). Ceea ce provoacă prima nedumerire pare să fie sintagma „gramatica unui cuvânt"; intuitiv, pare să fie o folosire diferită de cea comună. Unul dintre multiplele locuri din manuscrise în care Wittgenstein își explică această utilizare – și care poate servi drept punct de pornire pentru investigația de față – este următorul:

„Folosirea unui cuvânt în limbaj este sensul lui.

Gramatica descrie folosirea cuvintelor în limbaj.

Deci are aceeași relație cu limbajul pe care o au descrierea jocului, regulile jocului, cu jocul" (Wittgenstein, 1980, p. 60).

Gramatica este, din această perspectivă, atât numele a ceea ce este descris, cât și numele întreprinderii / demersului descriptiv însuși. Analogia dintre limbaj și joc – considerată una dintre contribuțiile centrale ale lui Wittgenstein în perioada târzie, dar anticipată de autori precum Fritz Mauthner (Mauthner, 1921, p. 23) – este centrală pentru înțelegerea stratului care îl interesează pe Wittgenstein în examinarea limbajului: un set de condiții de posibilitate pentru ceva analog *mutărilor* în interiorul unui joc, regulile care nu pur și simplu guvernează uzul, ci constituie ceva drept mutare acceptabilă în interiorul unui joc de limbaj. Aceste reguli determină ce poate fi spus în limbaj și ce nu, ce are sens să spunem și ce nu, în același mod în care mutările în șah sunt admisibile sau nu.

O asemenea întreprindere pare să aibă în comun cu diferite abordări lingvistice pe care le putem numi „gramatică" (atât gramaticile tradiționale, cât și cele cognitive) câteva dimensiuni. În primul rând, are ca obiect limbajul; are o orientare primar descriptivă; include referiri atât la normă (reguli), cât și la uz (folosire). Până aici, compatibilitatea între ceea ce am numi gramatică în sens tradițional și proiectul lui Wittgenstein pare indubitabilă. Wittgenstein se apropie cel mai mult de gramaticile cognitive prin primatul acordat *sensului*: gramatica determină *ce are sens să spunem.*

O distincție crucială între „regulile pe care le putem găsi într-o carte de gramatică" și clasa de propoziții pe care Wittgenstein le numește gramaticale apare într-o prelegere din 1938, care s-a păstrat prin notițele luate de Yorick Smythies (Munz și Ritter, 2017, pp. 62-74). Aici, Wittgenstein pornește de la observația că tipul de reguli care pot fi găsite într-o carte de gramatică – derivate din observațiile cu privire la vorbirea persoanelor educate – sunt insuficiente pentru a face posibilă o conversație naturală într-o limbă. Respectarea lor *previne greșelile*, dar chiar și o persoană care le respectă poate spune lucruri care să sune straniu într-o conversație dintre vorbitorii nativi. Pe baza observării conversațiilor dintre vorbitori se pot formula, suplimentar la regulile tipice pentru manualele de gramatică, multiple reguli cu privire la ce este spus în anumite contexte și ce nu este spus – și, dacă este spus, va fi considerat nu fals de către interlocutor, ci *greșit* în diferite moduri. Diferența dintre aceste tipuri de reguli nu este, după Wittgenstein, una intrinsecă: pur și simplu unele sunt interesante pentru filosofi și au format obiect de discuție între ei, altele nu. Pe acest fundal, intervine o clasă de propoziții pe care Wittgenstein le caracterizează, inițial, prin două trăsături: 1) sunt rostite pe un

ton de convingere absolută; 2) par să nu aibă o utilizare evidentă în interiorul conversațiilor obișnuite, dar să fie prezente în discursul filosofic sau științific. Sunt propoziții de tipul „orice se întâmplă trebuie să aibă o cauză" sau „orice obiect material trebuie să aibă o poziție în spațiu".

Tonul de convingere cu care sunt rostite aceste propoziții pare unul justificat de experiență, dar ele nu sunt bazate pe o experiență anume și nici nu sunt generalizări cu privire la experiență. O propoziție experiențială (sau empirică) e cea care poate fi adevărată sau falsă, confirmată sau infirmată de felul în care stau lucrurile. Propozițiile de tipul „orice se întâmplă trebuie să aibă o cauză" sunt privite, atunci când sunt rostite, ca adevărate *în mod absolut*; cel care le rostește nici nu-și poate imagina că lucrurile ar putea sta altfel. Descriind modul în care sunt ele folosite („gramatica" lor), Wittgenstein observă că ele par mai curând să funcționeze drept principii regulatorii pentru vorbirea noastră, și le rostim atunci când suntem confruntați cu o utilizare a limbajului ce pare că le încalcă. Rostindu-le, avem senzația că spunem ceva *despre felul în care stau lucrurile*, dar nu facem decât să explicităm o regulă implicită a felului nostru de a vorbi. Confuzia cu privire la statutul acestui tip de enunțuri – prezentarea lor drept *adevăruri în ultimă instanță* și nu drept *reguli ale unui joc de limbaj* – este unul dintre lucrurile pe care le impută Wittgenstein filosofilor.

Găsindu-ne într-o formă de viață pe care o luăm ca *dat*, utilizările multiple ale limbajului sunt un aspect firesc, implicit, al ei. Limbajul este *deja prezent* înainte de a fi prezenți *noi* – vorbim într-un limbaj preexistent care se perpetuează prin noi și își creează, prin intermediul nostru, noi posibilități și noi forme. În acest mod de a fi în limbaj, avem o familiaritate intimă cu el fără a avea neapărat o cunoaștere teoretică a lui. Gramatica în sensul wittgensteinian nu este o expunere a unei teorii despre limbaj, ci expresia acestei familiarități implicite cu limbajul, totodată intimă locutorului și împărtășită de cei cu care împărtășește aceeași formă de viață. Cel care remarcă, de exemplu, „un obiect material trebuie să aibă o poziție în spațiu" o face adresându-i-se cuiva al cărui fel de a vorbi pare să neglijeze această regulă. Rostind acest enunț, pare că *îi amintim* celuilalt că nu are sens să vorbești despre obiecte materiale care nu sunt nicăieri, că *în discursul despre obiecte materiale spațialitatea este implicită.* „Munca filosofului, afirmă Wittgenstein în remarca 127 din *Cercetări Filosofice*, este o reunire de amintiri pentru un anumit scop" (Wittgenstein, 2004, p. 158). Funcția unor asemenea remarci este de a-i aminti cuiva ceva ce pare că a uitat – sau ceva ce, dacă ar ține minte (sau ar conștientiza) nu ar vorbi așa cum o face.

Poziția din care cineva poate face remarci gramaticale în sensul relevant pentru Wittgenstein nu este a celui care „studiază" limbajul pentru a obține cunoștințe teoretice cu privire la acesta (remarcile pe care Wittgenstein le numește gramaticale nu sunt remarci despre fapte), ci a celui care expune

ceea ce îl structurează – îi structurează discursul și, implicit, modul de viață. Or, dat fiind că forma de viață și jocul de limbaj în care ne regăsim nu sunt doar *ale noastre*, ci intersubiective, acestea îl structurează nu numai pe el, ci și pe toți cei care împărtășesc forma de viață și jocul de limbaj în care sunt implicați și, respectiv, sunt în măsură să remarce același lucru atunci când li se atrage atenția (sau li se amintește) despre el. Cei care vorbesc ca mine sunt implicați în același tip de practici lingvistice, care nu sunt arbitrare, ci funcționează în baza unor reguli pe care, de obicei, nu le învățăm explicit, formal, ci în care suntem imersați – în care suntem introduși și formați de părinți și de primii noștri parteneri de dialog. Gramatica pe care o învățăm (felul în care folosim cuvintele) nu este în primă instanță una *teoretică*, ci regulile implicite care fac posibil discursul într-o comunitate: cele care determină ce putem spune și ce nu.

În acest sens, enunțiatorul unor „remarci gramaticale" în stil wittgensteinian nu vorbește în calitate de „specialist în limbaj", ci se adresează ca vorbitor unui alt vorbitor – amintindu-i și atrăgându-i atenția asupra a ceea ce *spunem* (*și putem spune*) *amândoi*, ceea ce structurează *deja* felul nostru de a vorbi. Așteptarea lui Wittgenstein atunci când formulează o remarcă gramaticală este ca celălalt să-i răspundă pur și simplu „da" – „da, exact așa vorbesc", „da, exact asta iau ca de la sine înțeles atunci când vorbesc". Remarcile gramaticale (spre deosebire de remarcile empirice cu privire la gramatica unei limbi, formulate de un filolog) nu sunt descoperiri de *fapte noi* cu privire la limbaj, ci scoaterea la iveală a ceea ce facem deja cu toții. Respectiv, nu *ar trebui* să stârnească controverse atunci când sunt explicitate – dar receptarea operei lui Wittgenstein demonstrează că le stârnește, provocând totodată rezistență și neînțelegere, uneori decepție din partea cititorilor care vor altceva decât pur și simplu să li se reamintească ceea ce fac deja.

Parte din dificultatea textului wittgensteinian este așteptarea că proiectul lui filosofic ar trebui să fie mai mult decât simpla descriere a ceea ce facem (proiectul lui Wittgenstein este asumat descriptiv) și identificarea momentelor în care suntem induși în eroare de felul în care vorbim. „Filosofia, în felul în care folosim noi cuvântul, este o luptă împotriva fascinației pe care o exercită asupra noastră formele de exprimare" (Wittgenstein, 2013, p. 66), spune Wittgenstein. Inclusiv împotriva fascinației pe care o exercită asupra noastră *tonul* pe care rostim propozițiile gramaticale – și care ne face să credem că suntem convinși de ele *pe baza experienței*, nu că ele sunt cele care structurează felul nostru de a vorbi despre experiență. Tipul de cercetare gramaticală pe care îl propune Wittgenstein implică descrierea atentă a ceea ce spunem și ceea ce suntem tentați să spunem în diferite circumstanțe – inclusiv formulând remarci gramaticale. Descrierea jocului este întrețesută cu descrierea regulilor lui.

Propozițiile gramaticale, în sensul lui Wittgenstein, doar *par* adevărate, dau senzația că sunt adevărate: pot fi adevărate doar cele care *ar putea fi și false* – deci pot fi confirmate sau infirmate observațional. În dihotomia empiric / gramatical, adevărate sau false pot fi doar propozițiile empirice (cele despre felul în care stau lucrurile) nu și cele gramaticale (cele care descriu sau propun reguli pentru felul în care vorbim despre lucruri).

Cercetătoarea Debra Aidun, în articolul Wittgenstein on Grammatical Propositions (Aidun, 1981), face o distincție relevantă, chiar dacă nu folosește termenii în modul în care o face Wittgenstein, între propoziții *despre gramatică* și *propoziții gramaticale*: cele despre gramatică sunt propoziții empirice cu privire la folosirea limbajului, care e luată ca obiect, și pot fi ele însele verificate sau confirmate. Inclusiv propozițiile despre gramatică ale filologului ar intra în această categorie. Cele gramaticale nu sunt, în fond, despre nimic: nu trimit la o stare de lucruri exterioară lor, nu spun ceva despre felul în care stau lucrurile, ci atrag atenția asupra a ceva deja implicit prezent în felul nostru de a vorbi. Oferind această interpretare, Aidun recurge la distincția mai veche a lui Wittgenstein, din perioada *Tractatus Logico-Philosophicus*, dintre a spune și a arăta. Propozițiile empirice spun ceva despre felul în care stau lucrurile – despre fapte. Totodată, spunând, ele și arată ceva: arată funcționarea limbajului, întrupând gramatica. Propozițiile gramaticale pun în cuvinte ceea ce arată propozițiile empirice, adică gramatica lor. În această arătare, ele nu *spun* nimic – doar ne pun în față anumite reguli care operează deja și fac posibilă înțelegerea. Această „punere în față" și „punerea în cuvinte" sunt, din perspectivă wittgensteiniană, fundamental diferite de ceea ce facem în simpla spunere a ceva despre ceva – predicația specifică propozițiilor empirice. Ea este un alt fel de utilizare a limbajului decât cea care vizează informarea: enunțarea propozițiilor gramaticale nu ne informează cu privire la fapte noi despre limbaj, ci ne atrage atenția asupra posibilităților noastre de înțelegere – asupra unor aspecte ale funcționării noastre în limbaj care fac posibilă înțelegerea.

Merită să ne oprim aici asupra unui exemplu care poate clarifica funcționarea acestui demers. Wittgenstein scrie, în *Gramatica filosofică*, „ceea ce numim *înțelegere* nu e comportamentul – oricare ar fi – care ne arată înțelegerea, ci o stare al cărei semn este acest comportament. Și asta e o afirmație despre gramatica denotării unei asemenea stări" (Wittgenstein, 1980, p. 84). Acest pasaj este ilustrativ în câteva privințe.

În primul rând, lectura atentă a textului arată caracterul provizoriu al distincției propusă de Aidun între „propoziții despre gramatică" și „propoziții gramaticale"; Wittgenstein numește ceea ce face aici propoziție *despre gramatică*, chiar dacă Aidun ar numi-o *gramaticală*. Ceea ce spune el funcționează ca explicare a ceea ce numim înțelegere – nu un comportament, ci ceva indicat de un comportament.

Discursul despre înțelegere nu e pur și simplu un discurs despre comportamente, ci discurs despre ceva privit ca origine a unui comportament, temei al lui, ceva exprimat printr-un comportament sau altul. În cadrul discursului *despre* înțelegere care se menține în limitele a ceea ce Wittgenstein numește gramatică, nu se fac afirmații *pozitive* despre „felul în care este înțelegerea în realitate": orice ar fi înțelegerea „în realitate", atunci când vorbim despre ea, vorbim ca și cum ar fi o stare indicată printr-un comportament privit drept semn al ei – care o indică.

Deci când, de exemplu, o bătrânică vorbește cu afecțiune despre un pisic care îi ține companie, spunând „uite la el, e ca omul, înțelege tot, numai că nu vorbește", ea nu se referă la vreun comportament al pisicului, ci la ceva indicat de acesta. „Afirmația despre gramatica" înțelegerii pe care o face Wittgenstein se aplică perfect în acest context al utilizării verbului „a înțelege": înțelegerea este privită, spontan, ca intim legată de comportamente, dar ca fiind un alt strat decât cel care ar fi o strictă descriere (empirică) a comportamentului (de tipul „când îl chem să mănânce, vine imediat").

În același timp, dacă am citi doar prima propoziție a lui Wittgenstein fără să fim atenți la a doua, am fi tentați să spunem că ea ar fi o caracterizare a înțelegerii ca fenomen psihologic – un enunț ce ar putea fi inclus într-o caracterizare empirică a înțelegerii – dar nu asta e ceea ce-și propune Wittgenstein să facă. A spune „înțelegerea e unul dintre fenomenele pe care le numim procese mentale" (sau „psihologice", dacă vrem să folosim acest termen) nu înseamnă, iarăși, a formula un enunț empiric despre înțelegere ca fenomen psihologic, ci un nou enunț gramatical, care delimitează „regiunea" în care apare ceea ce numim înțelegere – regiunea pe care o numim „minte" sau „psihic".

De aici și caracterul aparent convingător, dar și frustrant al enunțurilor gramaticale: le auzim și tindem să spunem „exact așa stau lucrurile", pentru că aceste enunțuri sunt, în cazul în care exprimă într-adevăr o observație gramaticală, o scoatere la iveală a ceea ce are sens să spunem despre lucrurile despre care vorbim și nu o identificare a ceva nou, nemaivăzut și nemaiauzit: o explicitare a implicitului vorbirii noastre. Frustrarea pe care o are cineva citind asemenea „enunțuri gramaticale" în contextul unei prezentări filosofice se datorează senzației că nu ni se spune nimic nou și substanțial, ci ni se repetă ceva ce știam deja ori ceva ce puteam spune noi înșine fără vreun efort special, doar că, în primă instanță și cel mai adesea, nu o facem și, dacă am face-o, am cădea, cel mai probabil, fie în tentația de a privi remarcile gramaticale drept remarci empirice, descrieri ale faptelor empirice cu privire la limbaj, fie în cea de a le privi drept exprimând adevăruri metafizice. Ambele tentații sunt problematizate de Wittgenstein și fac imposibilă conștientizarea caracterului gramatical al acestui tip de remarci.

Distincția dintre enunțurile gramaticale (sau fenomenologice) și cele empirice se estompează atunci când le privim în afara folosirii lor cotidiene, cum suntem tentați adesea s-o facem. Un aspect metodologic esențial al analizei pe care o face Wittgenstein – și care apropie demersul „gramaticianului-filosof" de cel al „gramaticianului-filolog" – este situarea lor în contextul de folosire care le dă sens. Un exemplu relevant este analiza pe care o oferă Wittgenstein, în *Caietul albastru* (Wittgenstein, 2013, pp. 135-136) propoziției „sunt aici". Privită în afara oricărui context de utilizare, ea pare un exemplu de propoziție gramaticală prin excelență: de fiecare dată când e rostită, nu are cum să nu fie adevărată, și ea pare să exprime ceva esențial cu privire la „gramatica prezenței": de fiecare dată când sunt, sunt *undeva*, iar acest undeva apare, din perspectiva mea, ca locutor, drept un „aici". Or, felul în care o folosim efectiv – „condițiile speciale în care ea are sens" empiric sau experiențial – conduce la o înțelegere total diferită a enunțului. Îi spunem „sunt aici" *unui destinatar* în cazurile în care el nu știe unde suntem – într-o cameră întunecată, de exemplu – iar „aici" nu este locul subiectiv al prezenței corporale, ci direcția din care poate să ne audă vocea. Sensul concret al adverbului „aici" apare, în contextul interacțiunii conversaționale, drept punct dintr-un spațiu comun spre care îl orientăm pe celălalt, nu drept „aici"-ul absolut al prezenței corporale fenomenologice solitare. După cum remarcă Wittgenstein, filosoful care privește „sunt aici" drept un enunț care are sens în afara unui asemenea context de folosire – un „sunt aici" rostit în șoaptă ție însuți exprimă, de fapt, o tautologie: „aici este aici" sau „spațiul în care sunt este spațiul în care sunt". Un enunț care funcționează *în interiorul jocului de limbaj*, de exemplu, ca îndemn adresat celuilalt de a veni mai aproape devine, atunci când este extras din contextul utilizării și interpretat *in abstracto*, prilej pentru o expunere ce confundă registrul metafizic cu cel gramatical. Această dislocare a enunțului din contextul său de folosire este exact gestul asupra căruia Wittgenstein ne atrage atenția drept greșeală tipică a filosofilor: transformarea unei remarci funcționale într-o pseudo-propoziție filosofică, prin abstractizare de la regulile și scopurile care îi dau sens.

Referinţe bibliografice:

1. AIDUN, Debra. Wittgenstein on Grammatical Propositions. *The Southern Journal of Philosophy*. Vol. 19, Issue 2, 1981, pp. 141-148.

2. MAUTHNER, Fritz. *Beiträge zur einer Kritik der Sprache. Erster Band*. Berlin: J. G. Gotta, 1921.

3. MUNZ, Volker A. și RITTER, Bernhard. *Wittgenstein's Whewell's Court Lectures Cambridge, 1938–1941 From the Notes by Yorick Smythies*. Wiley Blackwell, 2017.

4. STERN, David G. Wittgenstein and Moore on grammar. În: *Wittgenstein in the 1930s*: *Between the Tractatus and the Investigations*. New York: Cambridge University Press, 2018, pp. 27-44.

5. WITTGENSTEIN, Ludwig. *Caietul albastru.* București: Humanitas, 2013.

6. WITTGENSTEIN, Ludwig. *Cercetări filozofice.* București: Humanitas, 2004.

7. WITTGENSTEIN, Ludwig. *Philosophical Grammar.* Oxford: Blackwell, 1980.

Notă: Articol elaborat în cadrul subprogramului de cercetare 010301 „Perspective interdisciplinare asupra fenomenelor de confluență și de confruntare în domeniile lingvistic, literar și folcloric în spațiul basarabean ca limes civilizațional și frontieră geopolitică”, Institutul de Filologie Română „Bogdan Petriceicu-Hasdeu” al USM.